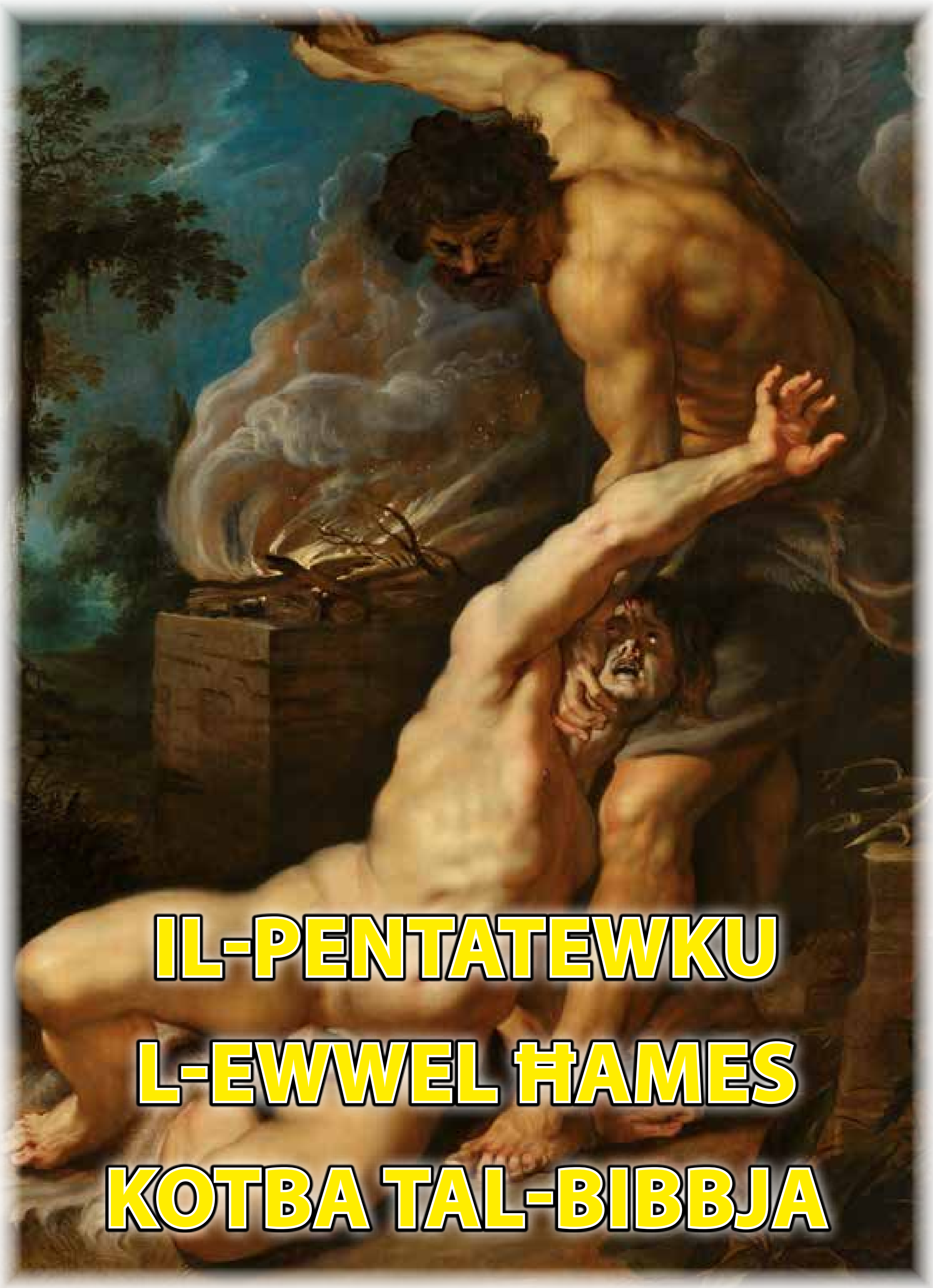

IL-PENTATEWKU L-EWWEL ĦAMES KOTBA TAL-BIBBJA

Fr Charles Buttigieg

"Fil-bidu Alla ħalaq is-sema u l-art: u kienet l-art taħwid u baħħ; u d-dlam kien fuq wiċċ l-abbissi u fuq wiċċ l-ibħra kien jittajjar l-ispirtu ta' Alla." (Ġenesi 1:1-2)

Il-kelma 'Pentatewku' ġejja mill-Grieg *penta* u *teuchos* li tfisser ħames ċilindri li fihom kienu jitqiegħdu il-parċmini tal-ewwel ħames kotba tal-Antik Testment, il-Ġenesi, l-Eżodu, Levitiku, Numri u Dewteronomju, *he pentateuchos biblos*. Il-Lhud kienu jsejħulhom 'il-Liġi' jew 'it-Torah' jew 'Tagħlim' (li tfisser 'tgħallem' mill-verb *yarah* li litteralment ifisser 'tixħet vleġġa' jew 'turi indikazzjoni') u kienu attributi lil Mosè bħala l-ewwel profeta. L-isem *pentateuchus* użah għall-ewwel darba Tertuljanu fit-tieni seklu W.K. Iżda Ġużeppi Flavju (37-100 A.D.), f'*Contra Apionem* jgħid li dawn l-ewwel ħames kotba huma ta' Mosè. Il-Pentatewku nkiteb f'diversi zminijiet differenti u ħa ċertu proċess sabiex issawwar kollu kemm hu. Skont Wellhausen f'dawn il-kotba hemm erba' tradizzjonijiet li huma Jahwista (J), Elohista (E), Saċerdotali (P, Priester Codex) u dik Dewteronomista (D) u jieħdu isimhom għall-materjal li huma jirriferu dejjem għalih. Dawn inkitbu f'perjodi u fi postijiet differenti. Il-Jahwista li ssemmi lil Alla bhala Jahweh inkitbet fis-saltna ta' Ġuda jiġifieri f'dik ta' Israel fi żmien is-sultan Salamun (950 Q.K). L-Elohista li ssemmi lil Alla bħala Elohim inkitbet fis-saltna ta' fuq fi żmien il-profeti għall-ħabta tas-sena 800 Q.K. Ir-redazzjoni Saċerdotali nkitbet fi żmien l-eżilju ta' Babilonja (550-500 Q.K.) u dik Dewteronomista qabel l-eżilju marbuta mar-riforma ta' Ġosija fis-sena 622 Q.K..

Xi biblisti jaraw il-Pentatewku, Ġożwè, Imħallfin, 1-2 Samwel u 1-2 Rejiet bħala unità letterarja msejħa Enneatewku (għal numru ta' disa' kotba). Oħrajn jitkellmu mill-Esatewku fejn jinkludu lil Ġożwè mal-kotba tal-Pentatewku, u oħrajn isostnu t-teorija tat-Tetratewku u jeskludu d-Dewteronomju.

Studjużi oħra dwar l-iżvilupp tal-Pentatewku huma Gunkel (1932, l-istorja tal-forom letterarji, *Formgeschichte*), Spinoza (1677), Witter (1715), Astruc (1766), Vater (1826), Ewald (1875), de Wette (1849), Reuss (1891), Wellhausen (1918), Alt (1956), Noth (1968), Thompson, Rendtorff, Van Seters, Cross (2012) u Von Rad (1971, l-istorja tat-tradizzjoni, *Traditionsgeschichte*).

Il-Ġenesi

L-ewwel ktieb tal-Bibbja jismu l-Ġenesi għaliex

proprju jibda bil-kelma li tfisser 'fil-bidu', bl-Ebrajk *Bereshith*: "Fil-bidu Alla ħalaq *barà* is-sema u l-art". Il-verb Ebrajk *barà* jappartjeni biss lil Alla li ħalaq mix-xejn, *ex nihilo* u ħalaq kollox tajjeb *tob*. Il-ħolqien minn Alla huwa uniku mqabbel mar-rakkonti tal-kreazzjoni li nsibu fil-qedem bħal Enuma Elish, ta' Atum, ta' Khnum, ta' Marduk, u fl-epika ta' Atrahasis u ta' Gilgamesh. Il-Ġenesi huwa ktieb in-nisel u naraw fih l-istorja twila tal-Patrijarki. Huwa ktieb twil li fih ħamsin kapitlu. Insibu r-rakkont tal-Holqien (1:1-2:4), tal-univers, tad-dinja u tal-bniedem fejn naraw il-bniedem maħluq xbieha ta' Alla u imqiegħed bħala sid fuq l-annimali: "u skont ma jkun il-bniedem semma' lil kull ħliqa ħajja, dak ikun isimha" (2:19). Fl-ewwel jum Alla ħalaq id-dawl (bl-Ebrajk: *yehi*) u firdu mid-dlam, fit-tieni jum ħalaq is-sema u l-baħar, fit-tielet jum ħalaq l-art, fir-raba' jum ħalaq ix-xemx, il-qamar u l-kwiekeb, fil-ħames jum ħalaq l-għasafar u l-ħut u fis-sitt jum ħalaq l-annimali u l-bniedem u fis-seba' jum Alla waqaf mix-xogħol kollu li kien għamel: "u Alla ħalaq il-bniedem fuq xbihetu, fuq xbihet Alla ħalqu, raġel *'ish* u mara *'ishshah* ħalaqhom" (1:27).

Insibu r-rakkont tal-ewwel dnub ta' Adam (minn *adamah* li tfisser art) u Eva (*Chavvah* minn *chajah* li tfisser 'ħajja') fil-Ġnien tal-Eden *Gan Eden*, l-istorja ta' Kajjin (bl-Ebrajk *qayin*, il-mara tiegħu kien jisimha Awan) u Abel (mill-verb *hevel* li tfisser 'nifs'). Ir-rakkonti ta' Matusala (il-mara tiegħu kienet Edna) in-nannu ta' Noè u li huwa l-ixjeħ bniedem fil-Bibbja li għex 969 sena; Noè (*Noach* li tfisser restawrazzjoni) bin Lamek (Gen 5:28) – skont il-Ktieb tal-Ġubilej il-mara kien jisimgħa Emzara waqt li fit-tradizzjoni Ġudajka kien jisimha Naamah u dik ta' Lamek kienet Betenos – u l-arka *qeshet* li wara strieħet fuq il-muntanja Ararat, id-dilluvju u l-qawsalla u t-tfal ta' Noe. Sem li jkollu ħamest itfal fosthom Arfaxad missier Kainan u Sela (li huma d-dixxendenti ta' Abram permezz ta' Eber, Peleg, Reu, Serug, Nahor u Terah) u Goktan missier Obal; Ham (il-mara kien jisimha Egyptus ikollu erbat itfal fosthom Kux missier Nimrod, Put u Kanaan; u Gafeth li jkollu tmint itfal fosthom Gavan (Gen 7-11). It-torri (migdal) ta' Babel (balal tfisser konfużjoni) fil-pjanura ta' Shinar fil-Mesopotamja (jew iz-ziqqurat tas-Sumeri (li tfisser id-dar li tgħolli rasha) ta' Babilonja, li tfisser konfużjoni mill-verb 'balal') ta' Abraham (Avraham) iben Terah bin Nahor bin Serug (mil-linja ta' Arfaxad, skont it-Talmud ta' Babilonja omm Abraham kienet 'Amthlai' bint 'Khrubu') u l-mara tiegħu, ħuh Nahor (11:27), il-patt sagru taċ-ċirkonċizjoni (berith milah), il-qaddejja tiegħu Hagar u t-tifel Izmael, il-qerda ta' Sodoma u Gomorrah qrib il-Baħar il-Mejjet (kienu fil-fatt ħamest ibliet imsejħa pentapoli: Sodoma, Gomorra, Adma, Seboim u Bela Soar), Lot (il-mara kien jisimha 'Ado') bin Haran in-neputi ta' Abraham u t-tfal tiegħu Moab u Benammi, u fuq kollox l-istorja importanti tat-tliet patrijarki prinċipali Abraham, Izakk (Jitzhaq li tfisser 'daħka') u

Gakobb (Ja'aqov mill-verb aqev) mill-kapitli 12 sa ħamsin. Hemm isemmija l-episodji marbuta ma' Abraham bin Terak minn Ur tal-Kaldej fil-Mesopotamja t'isfel fi żmien il-medju tal-Bronż II madwar id-19-il seklu Q.K. (illum Tell el Muqagħar fl-Iraq), Harran, Sikem, f'Gerar, Birsaba, Hebron u Mambre qrib Hebron mill-kapitli 12 sal-25 li jinkludi fih is-sagrifiċċju ta' Iżakk (imsejjaħ 'aqedah' jew rabta) li kien ser jagħmel Abraham fuq l-għolja Morija (identifikata bħala l-għolja ta' Sijon) u s-saċerdot ta' Salem (marbuta ma' Ġerusalemm) Melkisedek u l-laqgħa tiegħu ma' Abraham fejn joffrilu l-ħobż u l-inbid filwaqt lil Abram jagħtih l-għexur. F'Ġenesi 17:2-8:13 insibu il-patt taċ-ċirkonċiżżjoni. Hawnhekk ninsabu madwar 4000 sena ilu fi żmien Hammurabi tal-Mesopotamja. F'Ġenesi 25 wara l-mewt ta' Sara fl-età ta' 127 sena naraw lil Abram jiżżewweġ lil Keturah u jkollu lil Zimran, Jokshan, Medan, Midian, Ishbak u Dedan.

F'Ġenesi 25:7 naraw il-mewt ta' Abraham meta kellu 175 sena. Fil-kapitli 25 sa 36 naraw l-episodji marbuta mal-aħwa tewmin Ġakobb u Għesaw (jew Edom li tfiiser 'aħmar') fejn Ġakobb bl-għajnuna ta' ommu Rebekka (Rivqah, bint Bethuel u oħt Laban) jieħu il-barka tal-primoġenitura mingħand missieru Iżakk f'Aran (Ġen 27:27-30) u l-ħolma u l-laqgħa ta' Ġakobb ma' Alla f'Betel, qabel kienet Luz (id-dar ta' Alla) 19-il kilometru 'l bogħod minn Ġerusalemm (Ġen 28:12-19) u t-taqbida mal-anġlu (imbagħad beda jissejjaħ Israel (qawwi ma' Alla). Fil-kapitli 37 sa 50 naraw imbagħad l-istejjer marbuta ma' Laban (ħu

Rebekka, il-mara tiegħu kien jismha 'Adinah') li kien jiġi z-ziju ta' Ġakobb, Lija u Rakele (29:35) u mat-tnax-il tifel ta' Ġakobb, Ġakobb jagħmel libsa sabiħa (tunika) lil Ġużeppi u Ġużeppi mibjugħ minn ħutu f'Dotan għall-Egittu u l-miġja tat-tnax-il tribù fl-Egittu ġewwa Goshen fi żmien il-Faraun Ramsese II (37:12-36), fejn naraw ukoll lil Ġakobb ibierek it-tfal ta' Ġuzeppi Efrajm u Manasse mill-mara Egizzjana Asenet. F'38:3-50 naraw lil Ġuda li ħa b'martu waħda Kananeja u kellu tlitt itfal subien: Er, Onan u Shela fejn Er jizzewweg lil Tamar li intant tagħti żewġ ulied lil Ġuda: Perez u Zerah.

F'Ġen 50:26 naraw il-mewt ta' Ġużeppi meta kellu 110 sena u d-difna tiegħu fl-Eġittu eżattament f'Rameses jew Tel el-Daba. Fil-fatt insibu llum dak li jgħidulu 'il-kanal ta' Ġuzeppi', Bahr Yusuf. Fost l-oqbra tal-persunaġġi tal-Ġenesi nsibu l-Għar tal-Patrijarki f'Hebron fejn hemm Adam u Eva, Abraham, Sarah, Isakk, Ġakobb, Esaw, Ismael u Lija; il-moskja Nabi Habeel fis-Sirja fejn hemm midfun Abel; f'Tiberija hemm Set, f'Nakhichevan fl-Armenja fejn hemm Noè, f'Bani Naim fejn hemm Lot, f'Betlehem eżattment f'Rama fejn hemm Rakele; Zilfa u Bilhah fil-qabar tal-matrijarki f'Tiberija; Ġużeppi f'Nablus.

L-Eżodu

Dan il-ktieb jirrakkonta t-tbatija tal-Lhud fl-Eġittu taħt Ramses II u l-eżodu (il-ħruġ) tagħhom permezz ta' Mosè (Mosheh, salvat mill-ilma; bl-Eġizzjan 'mosis' li tfisser 'iben' mill-Eġittu. Huwa jibda billi jsemmi l-ismijiet 'shemoth'. L-isem Mosè jfisser 'salvat mill-ilma'. Huwa kien salvat mit-tifla 'Merris' tal-Faraun. Skont it-tradizzjoni Ġudajka t-tifla tal-Faraun kien jisimha 'Bitya'. F'dan il-ktieb għandna r-rivelazzjoni tal-isem ta' Alla lil Mosè "Jien li jien" (3:14). Mill-kapitlu 1 sal-15 naraw mela kif Alla ħeles lill-poplu tiegħu li kien qed jgħammar fl-Eġittu, l-istorja tas-sejħa ta' Mosè iben il-levita Amran u Gokebed fil-kapitlu 3, l-għaxar pjagi fil-kapitlu 7, l-ewwel għid (pesah) f'12:1-13:16, il-qsim tal-baħar tal-qasab (fl-ebrajk

għandna jam suf u għalhekk mhux ahmar kif iġġib is-Settanta: (thalassa erythra) fil-kapitlu 14.

Imbagħad naraw l-esperjenza tal-poplu fid-deżert (ba-midbar) tas-Sinaj (Sin kien alla qamar) mill-kapitli 16 sat 18 fejn naraw il-manna (aktarx kienet għasel helu tas-sigar 'tamarix mannifera') u t-tjur, l-ilma mill-blata (ara Salm 95:7-9) u fuq kollox l-għoti tal-għaxar kmandamenti fuq il-muntanja Sinaj jew il-Horeb (illum 'Ġebel Musa', il-muntanja ta' Mosè, għolja 2224 metru, b'rabta mal-Ebrajk 'saneh' li tfisser nar), dan huma l-għaxar kelmiet (exreh haddebarim). Naraw fuq kollox il-patt li Alla għamel mal-poplu: "Issa, jekk tisimgħu leħni u żżomuu l-patt tiegħi, Intom tkunu l-wirt tiegħi minn fost il-popli kollha" (Eżodu 19:5). Il-kelma Dekalogu gejja mill-Grieg 'deka logoi'. F'Eżodu fil-kapitli 20-24 naraw il-patt ta' Alla mal-poplu (fil-fatt huma msejħa bħala l-kodiċi tal-Alleanza, 'bundesbuch'), insibu l-ligijiet marbuta mal-primoġenitura Erstgeboremer) u l-offerta tal-ewwel frott (23:19), fil-kapitli 32 sa 34 naraw l-infedeltà tal-poplu fl-għoġol tad-deheb u t-tluq mis-Sinaj għal mixja ta' purifikazzjoni ta' erbgħin sena fid-deżert (mis-Sinaj sa Ġeriko) fejn naraw l-ewwel organizzazzjoni tal-ewwel liturgija nomada fid-deżert bil-preżenza tat-tinda tal-laqgħa. F'20;21-29 għandna l-mewt ta' Aronne u Eleażar bhala s-suċċessur tiegħu. F'Eżodu 21:37-22:5 insibu liġijiet li nsibuhom ukoll fil-kodiċi ta' Hammurabi. F'kap 23:10-11 insibu tagħrif dwar is-sena tal-mistrieħ tal-art u dik tal-ħelsien tal-ilsiera.

Il-kapitlu 25 jimmarka il-mewt ta' 24,000 persuna u għalhekk l-għabex tal-ewwel generazzjoni li qasmet il-baħar u li ma kinetx se tidħol fl-Art Imwiegħda ħlief Ġożwè u Kaleb. F'Eżodu 33 Mosè jitlob biex jara l-glorja ta' Alla. F'din il-mogħdija tal-Lhud mill-Eġittu għall-Art Imqaddsa il-poplu telaq minn Ragħmses lejn Tanis, il-Bahar tal-Qasab, lejn Mara, Elim Dofkan, Alus, Rafidim, Haseret, Għesjon-Geber għal Kades Barnija lejn Pumon, Dibon, ix-xmara Ġordan u Ġeriko.

Il-Levitiku

Il-ktieb jibda billi jsemmi li Alla sejjah lil Mosè, 'vajjiqra'. Huwa il-ktieb tal-qassisin għaliex fih ħafna liġijiet tal-qassisin u l-leviti. F'dan il-ktieb naraw diversi liġijiet marbuta mas-saċerdoti mill-linja ta' Aronne hu Mosè u d-diversi sagrifiċċji bħal l-olokawst (olah) fejn l-annimal kien jinħaraq kollu kemm hu lil Alla għat-tpattija tad-dnub. Fil-kapitlu 1, l-oblazzjoni tal-qamħ, fil-kapitlu 2, is-sagrifiċċji tas-sliem (zebah shelamin), fil-kapitli 3, s-sagrifiċċji tal-purifikazzjoni u sagrifiċċji oħra. F'10:1-20 naraw il-mewt ta' Nadab u Abihu. Fil-kapitlu sittax insibu l-liturġija marbuta mal-Jum tal-Penitenza, il-Jom Kippur (Yom haKippurim). Insibu l-Kodiċi tal-Qdusija; mill-kapitlu 17 sas-26 diversi liġijiet għal-qdusija, liturgiċi, soċjali u legali sabiex iqaddsu lill-poplu.

In-Numri

Dan huwa l-ktieb il-għadd tal-famiji Lhud u jirrakkonta żewġ ċensimenti fost il-poplu Lhudi speċjalment fl-ewwel erba' kapitli. L-isem tiegħu fl-ebrajk huwa 'be midbar' fil-waqt li fis-Settanta huwa 'arithmoi'. It-tribù ta' Ġuda kellu l-iktar irġiel li setgħu ħjiġġieldu li kienu jgħoddu 74,600 raġel minn popolazzjoni ta'186,400 ruħ, waqt li mit-tribù ta' Dan kien hemm 62,700 raġel minn popolazzjoni ta' 157,600 ruħ. It-tribù ta' Levi kien maqsum f'dawk tal-linja ta' Gerson li kienu jgħoddu 7500 raġel, dawk ta' Kohat li kienu jgħoddu 8600 raġel u dawk ta' Merari li kienu jgħoddu 6200 raġel, it-tliet gruppi kienu t-tfal ta' Levi. Il-leviti mbagħad narawhom f'1 Kronaki 23:2-5 iservu lit-tempju ta' Salamun. Fil-bidu l-ktieb isemmi lid-deżert 'bamidbar'. Fl-ewwel tmien kapitli nkomplu nsibu liġijiet marbuta mal-liturġija saċerdotali u wara

t-tkomplija tal-purifikazzjoni tal-poplu fid-deżert wara li telqu mis-Sinaj. Fil-kapitlu sitta għandna l-wegħda tan-nazrin (mill-kelma 'nazir' li eżattament tfisser 'mifrud' u mogħti lil Alla).

Mill-kapitli 11 sa 20 naraw il-mixja ta' erbgħin sena tal-poplu ta' Alla fid-dezert. F'11:1-3 naraw ir-rivolta u n-nar f'Taberah. F'11:4-34 naraw lil Alla jibgħat il-manna u s-summien. Fil-kapitlu 16:1-35 naraw il-qerda tad-dixxipli tal-levita Kore, Datan u Abriam, li ħaduha kontra Mosè. F'20:22-29 naraw il-mewt ta' Aron u Eleazar bħala s-suċċessur tiegħu. Naraw it-tgergir tal-poplu jkompli jissokta, l-ilma ta' Meribah, is-serp tal-bronż fil-kapitlu 21 u diversi konflitti ma' diversi poli fid-deżert (midbar) bħal l-Edomin, Amurrin immexxija minn Sihon, Midjanin u t-Transġordanja. Ta' min jgħid li s-serp tal-bronż li kien għamel Mosè fid-deżert kien ġie meqrud mis-sultan Eżekija fis-sena 728 Q.K. F'Numri 23:7-24:19 insibu l-erba' profeziji ta' Bagħlam bin Petor (Begħor) dwar l-anġlu u l-ħmara li tkellmet u l-kewkba minn Ġakobb: "Għad titla' kewkba minn Ġakobb, u jqum xettru minn Israel". Mill-kapitli 26 sat 36 naraw it-tieni generazzjoni fl-istennija tiegħu li jidħol fl-Art Imwiegħda fejn fil-kapitlu 27 naraw l-għażla ta' Ġozwè bħala suċċessur ta' Mosè. L-ewwel ġenerazzjoni ġiet miċħuda li tidħol fl-Art Imwiegħda kif rajna fil-kapitli 13 u 14.

Id-Dewteronomju

Il-Lhud isejħu dan il-ktieb 'debarim' jiġifieri diskorsi u omeliji, bil-Grieg: deuteronomion. Huwa fil-fatt jibda b'dawn il-kelmiet. Huwa fuq kollox il-ktieb tal-Liġi (eżattament tat-Tieni Liġi) u ħa l-importanza tiegħu meta nstab fit-tempju fi żmien is-sultan Ġozija fis-sena 622 Q.K. Din kienet sejba tassew storika u kbira. Insibu d-diskorsi li għamel Mosè, id-Dekalogu fil-kapitlu 5. Fil-kapitli 12 sa 26 insibu il-Liġi Dewteronomista. F'Dt 6:20-25 u 26:5-10 għandna l-professjoni tal-fidi Ebrajka, il-Kredu tal-Lhud, ix-Shema, Jisra'el, Adonaj Elohenu, Adonaj echad'. (ara ukoll Ġożwè 24:2-13). F'Dt 25, 5-10 insibu il-famuża liġi tal-levirat (mil-levir li tfisser ħaten). Insibu fuq kollox diversi eżortazzjonijiet speċjalment qabel ma l-poplu daħal l-Art Imwiegħda u l-mewt ta' Mosè fuq il-muntanja Nebo tal-Moab (ara Is 15:2 u Ġer 48:22) fil-quċċata tal-Pisġa quddiem Ġeriko u l-Baħar il-Mejjet jew il-Mielaħ (Ġebel Naba, għolja 800 metri qrib Khirbet el-Mukhagħat u Uyoun Mousa fil-Ġordanja) meta kellu 120 sena (ara Dewt 34:1-5). Mosè għalhekk jinsab midfun fil-muntanja Nebo, u Aronne f'Harun qrib Petra. Fil-ktieb insibu diversi projbizzjonijiet bħall-kult lill-allat, kult lejn ix-xemx u l-qamar, tal-prostituzzjoni kultika, tal-kult lil Molok, l-evokazzjoni tal-mejtin u vjolazzjonijiet lejn il-pattijiet ma' Alla.

Biblijografija

Arnold, B.T., *Genesis*, NCBC, Cambridge 2009.

Ashley, T.R., *The Book of Numbers*, Grand Rapids (MI) 1993.

Bayles Paton, L., "The Holiness Code and Ezekiel", in *The Presbyterian and Reformed Review* 26 (1896) 98-115.

Beauchamp, P., *Creation et separation*, Paris 1969.

Brown, R, (ed.), *The Jerome Biblical Commentary*, London 1985.

Bullard, R.A., "Looking in the Old Testament for the Epic Genre", in *The Bible Translator 64* (2013) 99-111.

Desmond Alexander, T., "From Adam to Judah: the significance of the family tree in Genesis", in *The Evangelical Quarterly* 61 (1989) 5-19.

Ellis, P., *The Man and message of the Old Testament*, Collegeville 1976.

Finn, A.H., "The Mosaic origin of the Pentateuch", in *Journal of the Transactions*

of the Victoria Institute 50 (1918) 32-58.

Forsling, J., "The incoherence of the Book of Numbers", in *SEA* 78 (2013) 99-106.

Garcia Lopez, F., *El Pentateuco*, Estella 2003.

Goff, Matthew, "Genesis 1-3 and Conceptions of Humankind in 4Q Instruction, Philo and Paul", in *Genesis 1-3 and Conceptions of Humankind in 4Q Instruction, Philo and Paul*, ed. Craig A. Evans and H. Daniel Zacharias, Library of New Testament Studies 325, London 2009, 114-125.

Gosse, P.H., "On the high numbers in the Pentateuch", in *Journal of the Transactions of the Victoria Institute* 5 (1871) 349-378.

Houston, W.J., *The Pentateuch*, London 2013.

Johnston, L., "Genesis 1 and the Creation myth", in *Scripture* 5 (1953) 142-145.

Lunn, N.P., "Numbering Israel: A rhetorico-structural analysis of Numbers 1-4", *in Journal for the Study of the Old Testament* 35 (2010) 167-185.

Motyer, A., *The Pentateuch and Criticism*, Leicester 1978.

Noth, M., *A History of the Pentateuchal Traditions*, Englewood Cliffs (NJ) 1972.

Noth, M, *Leviticus: A commentary*, *Philadelphia* (PA) 1977.

O'Connell, P., *Science of today and the problems of Genesis*, 1969.

Pardes, I., *The biography of Ancient Israel. National narratives in the Bible*, Berkeley 2000.

Rendtorff, R., *Introduzione all'Antico Testamento*, Torino 1990.

Rodgriguez, A.M., "Leviticus 16: Its Literary Structure", in *Andrews University Seminary Studies* 34 (1996) 269-286.

Romer, Th., *The so called Deuteronomistic History*, London 2006.

Segal, M., "The First Patriarchs: Law and Narrative in the Garden of Eden Story", in *Rewriting and Interpreting the Hebrew Bible: The Biblical Patriarchs in the Light of the Dead Sea Scrolls*, Berlin 2013, 77-100.

Ska, J.L., *Introduzione alla letteratura del Pentateuco*, Bologna 2000.

Sonnet, J-P., "The fifth book of the Pentateuch: Deuteronomy in its narrative dynamics", in *Journal of Ancient Judaism* 3 (2012) 197-234.

Steins, G., *Die 'Bindung Isaaks' im Kanon (Gen 22)*, Freiburg im Bresgau 1999.

Vawter, B., *On Genesis: New reading*, New York 1977.

Waltke, B.K., "Aims of Old Testament criticism", in *Westminster Theological Journal* 51 (1989) 93-108.

Walton, J.H, "The Mesopotamian background of the Tower of Babel account and its implications", in *Bulletin for Biblical Research* 5 (1995) 155-176.

Weeks, N., "The hermeneutical problem of Genesis 1-11", in *Themelios* 4 (1978) 11-19.

Weinfeld, *Deuteronomy and the Deuteronomic School*, Oxford 1972.

Wellhausen, J., *Die Composition des Hexateuchs und der historichen Bucher des Alten Testaments*, Berlin 1899.

Wenham, G., *Numbers*, Sheffield 1997.

Wenham, G., "The Theology of unclean food", in *Evangelical Quarterly* 53 (1981) 6-15.

Wenin, A., *Isacco o la prova di Abramo. Approccio narrativo a Genesi* 22, Assisi 2005.

Wittenberg, G.H., "The relevance of historical geography for Old Testament theology with special reference to Exodus 34:10-26", in *Old Testament Essays* 9 (1996) 334-346.

Zakovitch, Y., *From Gods to God. How the Bible debunked, suppressed or changed ancient myths and legends*, Philadelphia (PA) 2012.